# TEMPERAMENTNING PSIXOLOGIK AHAMIYATI VA DIAGNOSTIKASI

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi
**Dilmurodova Zilola Davron qizi**
dilmurodovazilola16@gmail.com
ORCID ID: 0009-0008-4068-7560

## ANNOTATSIYA

Temperament — shaxsning tug‘ma, biologik asosga ega bo‘lgan individual xususiyatlari majmuasi bo‘lib, uning emotsional reaksiyalari, faoliyat sur’ati, moslashuvchanligi va ijtimoiy munosabatlaridagi dinamik jihatlarni belgilaydi.

**Kalit so‘zlar:** Temperament, Gippokrat gumoral nazariyasi, to‘rt suyuqlik, Galen ta’limoti, psixologik xususiyatlar, diagnostika.

Temperament bo‘yicha taxminiy yondashuv - Temperament tadqiqotlari dastlab asosan uning tabiati haqidagi taxminlardan iborat edi. Ko‘plab faylasuflar va shifokorlar soha rivojiga ta’sir ko‘rsatgan. Masalan, temperamentning emotsional komponentlariga e’tibor qaratgan Kagan (1989b, 1994) o‘z tadqiqotlarida Aleksandr Beyn, Frans Gall, Yozef Spurzxaym va Zigmund Freyd kabi shaxslarning hissasini tan olgan. Temperament tushunchasi qadimiy yunon faylasuflari va shifokorlarining qarashlaridan ildiz oladi. Tibbiyot otasi Gippokrat (mil. avv. V asr) sog‘liq va kasallik holatlarini izohlash uchun gumoral nazariyani ishlab chiqqan. U organizmdagi to‘rt suyuqlik — qon, safro, shilimshiq va qora safro — muvozanatini inson salomatligi uchun asosiy omil sifatida ko‘rsatgan. Bu nazariya temperament haqidagi qarashlar uchun muhim poydevor bo‘lib xizmat qilgan, biroq u faqat fiziologik asos sifatida talqin etilgan. Temperamentni psixologik tipologiya sifatida tizimli shakllantirgan olim Galen bo‘lib, u gumoral nazariyani psixologik tipologiya bilan boyitib, xolerik, sangvenik, flegmatik va melanxolik temperament turlarini ajratgan. Shu tariqa temperamentning ilmiy asoslari Gippokrat qarashlaridan boshlangan bo‘lsada, uning psixologik tipologiya sifatida shakllanishi Galen nomi bilan bog‘liqdir.

Jan Strelau o‘zining *Temperament: A Psychological Perspective* (1998) asarida ta’kidlaganidek, “Gippokrat gumoral nazariyasi temperament haqidagi qarashlar uchun muhim poydevor bo‘lib xizmat qilgan bo‘lsada, lekin temperament tipologiyasini tizimli asosda shakllantirgan olim Galen hisoblanadi” (Strelau, 1998). Ushbu asarda quyidagi ma’lumotlar keltirilgan:

Gippokrat tomonidan ajratilgan to‘rt gumor va ularning individual farqlarga asosligi. Gippokrat “Inson tabiatining mohiyati” dissertatsiyasida kvadrat elementlar nazariyasini taklif qilgan (Empedokl 5-asr miloddan avval). Ushbu to‘rt element — yer, havo, olov va suvdan Gippokrat to‘rt sifatni — issiqlik, sovuqlik, namlik va quruqlikni, shuningdek, organizmdagi to‘rt suyuqlikni (gumor) chiqarib olgan. Ushbu gumorlar to‘rt sifatning namoyonligi sifatida qaralgan.

“Inson tanasi qon, shilimshiq va ikki turdagi safro (oq va qora)dan iborat. Ushbu suyuqliklar uning tanasining tabiatini belgilaydi va ularga qarab inson sog‘lom yoki kasal bo‘ladi. Eng sog‘lom holat suyuqliklarning miqdori, faolligi va nisbatlari muvozanatlashgan bo‘lganda yuzaga keladi” (Gippokrat, 1895, 195-bet). Ushbu suyuqliklar orasidagi muvozanatsizlik kasalliklarni keltirib chiqaradi, sog‘ayish esa ularni to‘g‘ri muvozanatga keltirishdan iborat. Kasallikga turli omillar, jumladan ovqatlanish va fasllar ta’sir qiladi.
Gippokratga ko‘ra, qon yurakdan, shilimshiq boshdan, oq safro jigar va qora safro talqondan kelib chiqadi. Gippokrat nazariyasida temperament haqida to‘g‘ridan-to‘g‘ri so‘z yuritilmagan va gumorlar nisbatining xulq-atvorga ta’siri tavsiflanmagan.
Temperament — shaxsning tug‘ma, biologik asosga ega bo‘lgan **formal-dinamik xususiyatlari majmuasi**dir. U insonning psixik jarayonlari tezligi, energiyasi, emotsional reaksiyalari va ijtimoiy moslashuvchanligini belgilaydi. Temperamentning asosiy ko‘rsatkichlari:

**Tezkorlik** — psixik jarayonlarning rivojlanish sur’ati;
**Energiya** — faoliyatga jalb etilish darajasi;
**Emotsionallik** — hissiy reaksiyalarning kuchi va barqarorligi;
**Moslashuvchanlik** — ijtimoiy vaziyatlarga moslashish qobiliyati.

Klassik tipologiya

Qadimdan Gippokrat va Galen nazariyalariga asoslanib temperament to‘rt tipga ajratilgan:

**Xolerik** — tezkor, kuchli, ammo tajang va barqaror hissiyotli;
**Sangvinik** — jo‘shqin, serharakat, hissiyotlari tez o‘zgaruvchan;
**Flegmatik** — bosiq, sekin, hissiyotlarini tashqi tomondan kam ifodalaydi;
**Melanxolik** — sezgir, tortinchoq, hissiy holatlari chuqur va uzoq davom etuvchi.

Zamonaviy yondashuvlar

Hozirgi psixologiyada temperamentni faqat klassik tiplar bilan cheklab bo‘lmaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda temperament **energiya, plastiklik, tezlik va emotsionallik** kabi ko‘rsatkichlar orqali baholanadi. Bu yondashuv shaxsning individual psixofiziologik xususiyatlarini yanada aniqroq ochib beradi.

Zamonaviy yondashuvlar

Hozirgi psixologiyada temperamentni faqat klassik tiplar bilan cheklab bo‘lmaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda temperament **energiya, plastiklik, tezlik va emotsionallik** kabi ko‘rsatkichlar orqali baholanadi. Bu yondashuv shaxsning individual psixofiziologik xususiyatlarini yanada aniqroq ochib beradi.

Diagnostika metodlari

Temperamentni aniqlashda turli metodikalar qo‘llaniladi:

Qo‘llaniladigan metodikalar:

**Belovning 80 savollik so‘rovnomasi** — keng tarqalgan va valid metod.

**Ayzenkning 57 savollik metodikasi** — shaxs tiplarini aniqlashda samarali vosita.

**Rusalovning temperament diagnostikasi metodikasi (STQ – Structure of Temperament Questionnaire)** — temperamentning 12 ta parametrini (faollik, emotsionallik, plastiklik, tezlik va boshqalar) baholashga asoslangan zamonaviy metod.

**Strelau metodikasi** — temperamentni biologik asoslangan individual farqlar sifatida o‘rganishga qaratilgan, psixofiziologik yondashuvni qo‘llaydi.

**Kagan metodlari** — bolalik davrida temperament farqlarini aniqlashga mo‘ljallangan kuzatuv va eksperimental testlar.

**Thomas va Chessning “New York Longitudinal Study” metodikasi** — bolalarda temperamentni 9 ta parametr (faollik darajasi, ritm, moslashuvchanlik, kayfiyat, diqqat va boshqalar) orqali baholash.

**Cattellning 16 PF shaxsiy testida temperament ko‘rsatkichlari** — shaxsning individual xususiyatlarini keng qamrovda o‘lchash imkonini beradi.

**Innovatsion yondashuvlar** — masalan, qo‘l diagnostikasi asosida temperamentni aniqlash metodikasi, bu tezkorlik va amaliy qulaylikni ta’minlaydi.

## XULOSA

Temperament shaxsning psixologik portretini shakllantirishda markaziy omil bo‘lib, u insonning individual xususiyatlarini chuqurroq anglashga yordam beradi. To‘g‘ri aniqlangan temperament tipiga asoslanib, psixologlar va pedagoglar shaxs bilan samarali muloqot o‘rnatish, ta’lim-tarbiya jarayonida individual yondashuvni qo‘llash hamda shaxsning rivojlanish dinamikasini nazorat qilish imkoniga ega bo‘ladilar. Klassik tipologiyalar (xolerik, sangvinik, flegmatik, melanxolik) temperamentning umumiy ko‘rinishini belgilab bersa, zamonaviy diagnostika metodlari — energiya, plastiklik, tezlik va emotsionallik kabi ko‘rsatkichlarni baholash orqali temperamentni yanada keng qamrovli va chuqur tahlil qilish imkonini yaratmoqda. Bu esa psixologik amaliyotda nafaqat tashxis qo‘yish, balki shaxsning ijtimoiy moslashuvi, kasbiy yo‘nalishi va emotsional barqarorligini ham prognoz qilishga yordam beradi. Innovatsion yondashuvlar, jumladan qo‘l diagnostikasi asosida temperamentni aniqlash metodikasi, diagnostika jarayonini tezkor, qulay va ekologik jihatdan samarali qiladi. Ushbu metodika an’anaviy vositalarni to‘ldiruvchi innovatsion usul sifatida psixologik amaliyotda keng qo‘llanishi mumkin. Umuman olganda, temperamentni to‘g‘ri aniqlash shaxsning psixologik rivojlanishini chuqurroq tushunish, ta’lim va tarbiya jarayonida individual yondashuvni ta’minlash hamda psixologik xizmat sifatini oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Gippokrat. (1895). *Inson tabiatiga doir risola (On the Nature of Man)*. London.
2. Galen. (n.d.). *De temperamentis (Temperamentlar haqida)*. Rim.
3. Kant, I. (1798). *Anthropology from a Pragmatic Point of View*. Berlin: Nicolai.
4. Wundt, W. (1887). *Grundzüge der physiologischen Psychologie*. Leipzig: Engelmann.

5. Jung, C. G. (1923). *Psychologische Typen*. Zürich: Rascher Verlag.
6. Pavlov, I. P. (1935). *Types of Higher Nervous Activity in Animals and Humans*. Moskva: Akademiya Nauk.
7. Eysenck, H. J. (1970). *The Structure of Human Personality*. London: Methuen.
8. Strelau, J. (1998). *Temperament: A Psychological Perspective*. London: Routledge.
9. Kagan, J. (1989). *Temperamental Differences in Infancy and Childhood*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
10. Kagan, J. (1994). *Galen's Prophecy: Temperament in Human Nature*. New York: Basic Books.
11. Netter, F. (1991). *Atlas of Human Physiology*. East Hanover, NJ: Ciba-Geigy.
12. Zuckerman, M. (1991). *Psychobiology of Personality*. Cambridge: Cambridge University Press.
13. Rusalov, V. M. (1989). *Structure of Temperament Questionnaire (STQ)*. Moskva: Psixologiya instituti.
14. Thomas, A., Chess, S. (1977). *Temperament and Development*. New York: Brunner/Mazel.
15. Buss, A. H., Plomin, R. (1984). *Temperament: Early Developing Personality Traits*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.